

MARKO MARULIĆ I *THEOLOGIA RHETORICA*

Bratislav Lučin

UDK: 821.163.42–5.09 Marulić, M.
Izvorni znanstveni rad

Bratislav Lučin
Marulianum
S p l i t

Poslanica Tomi Nigeru (*Marcus Marulus Thomę Nigro, Scardonensi episcopo, salutem plurimam dicit*) jedan je od najkraćih Marulićevih tekstova, no njegova je važnost obrnuto proporcionalna duljini. Nedugo nakon što je Šime Jurić obznanio pronalazak autografskoga kodeksa koji među inim sadrži i poslanicu,¹ Branimir Glavičić objavio ju je u izvorniku i prijevodu, sa svojom popratnom studijom.² Kao vrijeme njezina nastanka (a time i *Dijaloga o Herkulu*, kojem ona u autografu predhodi i na koji se odnosi) utvrdio je godinu 1519/1520. te je opširno obradio svakako najuočljiviju i najvažniju novost koju taj kratki tekst donosi: relaciju Marulić – Erazmo. Činjenica da je Marulić čitao Erazmova djela — i ne samo čitao, nego im se divio, držao ih dapače uzornima — naišla je na znatan odjek u stručnoj javnosti i s punim je pravom prihvaćena kao kapitalan prinos marulološkim spoznajama; no Glavičićeva studija ostala je jedini rad o tom tekstu.

Na potrebu novog čitanja nuka ne samo Marulićev osvrt na Erazmova djela, nego i okoliš u kojem se taj osvrt nalazi. Pri tom mislimo poglavito na nutarnji

¹ Usp. Š. J u r i ć, *Praefatio editoris*, u: Marko M a r u l i ć, *Sažeti prikaz slavniĥ muževa Starog zavjeta*, priredio, latinski predgovor i indeks sastavio Šime Jurić, uvod na hrvatskom jeziku napisao Rafo Bogišić, NSB i SN Liber, Zagreb 1979, str. IX, bilješka. Tu se, doduše, poslanica Tomi Nigeru ne navodi poimence!

² Usp. B. G l a v i ć i ć, “O još jednom Marulićevu novootkrivenom tekstu”, *Forum* 20 (1981), 3, str. 329-337. Ista studija objavljena je pod naslovom “Marko Marulić i Erazmo Roterdamski” u knjizi: M. M a r u l i ć, *Latinska manja djela I*, priredio i preveo B. Glavičić, Split 1992, str. 9-16.

okoliš, tj. sam tekst poslanice, ali i na vanjski: u prvom redu *Dijalog o Herkulu*, pred kojim poslanica stoji kao posveta, k tome i na širi kontekst Marulićeva opusa.

Ovdje nas neće zanimati uvodni dio — čestitka Nigeru što je postao biskup, ni završni dio, u kojem se Marulić našalio s prijateljem i sa svojim *Herkulom*, nego ćemo se upustiti u potanju raščlambu središnjega dijela poslanice, u kojem se govori o Erazmu. Evo najprije odnosnoga teksta:

*Erasmi Roterodami libellos, quos misisti, accepi, pietatis eruditionisque plenos nec eloquentiꝯ minus. Magna me afficiunt uoluptate legentem. Etenim post diui Hieronymi tempora ad nostram usque ętatem abfuit a theologis nostris excultę orationis lepos. Laudabamus multorum in syllogismis enthimematisque argutias, quorum tamen scripta nemo lectione antiquiorum uel parum delectatus absque tedio legere poterat. At nunc Erasmo autore ipsa ecclesię sanctę structura, quę per istorum simpliciter philosophantium negligentiam pene nuda erat, pristinis recalescit pigmentis rhetoricisque coloribus linata illustratur. Gaudere igitur et exultare maxime nos decet, quod iam Deo propicio res restitui in integrum coepit. Rursum sacrarum litterarum schola suos habitura est Hieronymos, suos Ambrosios, si modo, qui Erasmus emulari uoluerint, reperientur. Cuius uenustas admodum conscriptiones cum abs Te nuper acceperim, ne omnino ingratus uidear, Herculem, Ioue quondam natum, sed iterum proxima foetura apud nos ęditum, ad Te destinauimus.*³

Već na prvi pogled jasno je zbog čega su, osim spomena Erazma, ove rečenice osobito vrijedne naše pozornosti: posrijedi je jedno od malobrojnih mjesta gdje se Marulić izrijeком bavi književnim pitanjima. Iako to čini sažeto i gotovo usput, ipak njegov iskaz — kako želimo pokazati na sljedećim stranicama — ima dalekosežne implikacije, takve da bi se moglo reći kako poslanica Tomi Nigeru ima u Marulićevoj književnoj refleksiji gotovo jednaku važnost kao poznato autopoetičko očitovanje u posveti *Judite*.⁴

³ Usp. M. Marulić, n. dj. (u bilj. 2), str. 21. U prijevodu Branimira Glavičića odlomak glasi: "Primio sam knjige Erazma Roterdamskog što si mi ih poslao: odlikuju se pobožnošću, učenošću i, ne manje, rječitošću. Veoma uživam čitajući ih. I doista, od vremenâ svetog Jeronima pa sve do naših dana u naših bogoslova nije bilo one ljepote profinjena izražavanja. Hvalili smo u mnogih oštroumnost rasuđivanja i zaključivanja, ali tko je iole uživao čitajući antičke pisce, nije mogao čitati njihove spise a da ne osjeti dosadu. Sada je, međutim, zahvaljujući Erazmu, sama zgrada svete Crkve, koja je zbog nebrige tih jednostavnih mislilaca bila gotovo gola, ponovo zablistala od drevnih ukrasa te se sja oličena bojama krasnorječja. Priliči, dakle, itekako da se radujemo i kličemo što su se stvari, milostivošću Božjom, počele već vraćati u prvotno stanje. Opet će sveta književnost i nauka imati svoje Jeronime i Ambrozije, ako se samo nađe onih koji će se htjeti takmičiti s Erazmom. Pa budući da sam nedavno od Tebe primio veoma lijepo njegove spise — da se ne bih pokazao krajnje nezahvalnim, namijenio sam Ti svoga Herkula, nekoć Jupiterova sina, koji se nedavno ponovo rodio, ovoga puta u nas." (*Ibid.*, str. 19-20).

⁴ I tekst kojem je poslanica tek kratka predhodnica bavi se poglavito poetičkim razmatranjima. Riječ je dakako o *Dijalogu o Herkulu*, u kojem se raspravlja o alegorezi poganskih mitova i o kršćanskom epskom pjesništvu. Za poetološke i polemičke aspekte *Dijaloga* usp. radove: Dunja Falševac, "De raptu Cerberi J. Bunića i Dialogus de

U navedenom ulomku zapaža se, prije svega, Marulićeva oduševljenost djelima Erazma Rotterdamskoga: njih, prema našem piscu, odlikuju tri pohvalna svojstva: *pietas, eruditio, eloquentia*, od kojih ova posljednja — to Marulić ističe — nije ništa manje zastupljena od prvih dviju. Erazmove spise (nažalost, ne znamo pouzdano koje)⁵ naziva *uenustę admodum conscriptiones*, te opisuje i vlastiti čitateljski užitak: *Magna me afficiunt uoluptate legentem*. No govoreći o Erazmu, Marulić iznosi neke svoje nazore o književnosti, točnije svetoj, tj. nabožnoj književnosti: o tome kakva je ona bila u dugom rasponu od sv. Jeronima do danas, o tome kakva bi, zahvaljujući upravo Erazmu, mogla biti ubuduće. Pri tom je zaokupljen upravo onim trećim svojstvom što ga je naveo u pohvali Erazma, elokvencijom, te dojmom što ga književna djela izazivaju u čitatelja. Marulić dakle govori o odnosu retorike i nabožne književnosti, prikazujući kakav po njegovu sudu taj odnos treba biti, a kakav ne treba.

Čitav je navedeni ulomak poslanice strukturiran pomoću opozicija: poželjnim stilskim svojstvima svete književnosti suprotstavljena su manje poželjna (ili nepoželjna), a jednako su kontrastirani i utjecaji na čitatelje, pa i na čitavu “zgradu svete Crkve”, te predstavnici pojedinih struja. Shematski se to može prikazati ovako:

<i>antiquiores, Hieronymus, Ambrosius, Erasmus</i>	<i>theologi nostri</i>
<i>scripta antiquiorum</i>	<i>scripta multorum quorum laudabamus argutias</i>
<i>excultę orationis lepos</i>	<i>in syllogismis enthimematisque argutię</i>
<i>pristina pigmenta rhetoricique colores</i>	<i>simpliciter philosophantium negligentia</i>
<i>delectatio</i>	<i>tedium</i>
<i>(ecclesię structura) recalescit, linitur, illustratur</i>	<i>pene nuda (erat)</i>

Uspostavljen je i vremenski slijed, koji nam pomaže shvatiti kamo smjeraju Marulićevi prigovori i nezadovoljstvo. Jasno je: stilska vrsnoća, iz koje proizlazi čitateljski užitak, nalazi se u djelima antičkih pisaca (*antiquiores*), zatim Jeronima i Ambrozija (čija imena smijemo shvatiti kao *pars pro toto* za patrističku

laudibus Herculis M. Marulića”, u: *Dani Hvarskog kazališta XVII – Hrvatski humanizam: Dubrovnik i dalmatinske komune*, Split 1991, str. 67-80; Bratislav Lučin, “Marulićev *Hercules moralisatus* (O alegoriji u *Dijalogu o Herkulu*)”, *Colloquia Maruliana* II, Split 1993, str. 16-35.

⁵ Ipak, s velikom se vjerojatnošću može pretpostaviti da je jedno od njih *Enchiridion militis Christiani*. Usp. B. Lučin, n. dj. (u bilj. 4), str. 22-23, os. bilj. 7.

književnost),⁶ te “sada” u Erazma. Između patristike i “našega vremena” — dakle tijekom čitava srednjeg vijeka — u bogoslova nije bilo “ljepote profinjena izražavanja”, vladala je “domišljatost u silogizmima i entimemima”.⁷ Već iz toga zaključiti je da se Marulićevi stilski prigovori odnose na predhumanističke bogoslove, a da još točnije shvatimo tko je posrijedi, pomoći će nam upravo spomen silogizama i entimema.⁸ Ovi izrazi izvorno pripadaju dijalektici, odakle su (već u Aristotela, *Rhet.* 1356a; 1358a) preuzeti u retoriku kao nazivi za sredstva dokazivanja. Silogizam je dakako (najkraće rečeno) logički zaključak izveden na temelju premisa, a entimem je reducirani silogizam (obično jedna premissa ostaje neizrečena). Nije ovdje mjesto razmatrati teoriju argumentacije u antičkom govorništvu ni povijesni razvoj dijalektike. Dostatno je za našu svrhu podsjetiti kako se dijalektikom uvelike služila skolastička teologija, a naročito valja upozoriti da je skolastika povezujući dijalektiku i retoriku snažno utjecala na razvoj tzv. tematske propovijedi — dominantnog tipa crkvenoga govorništvu od 12. do 15. st. Naime, struktura je tematske propovijedi bila zasnovana na dijalektičkoj razradbi polaznoga svetopisamskog citata (tzv. teme), pa se propovijed gotovo mogla

⁶ Ova dvojica zajedno s Augustinom i Laktancijem u humanizmu tvore kanon uzornih pisaca latinske patristike (usp. Charles T r i n k a u s, *In Our Image and Likeness. Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*, I-II, London 1970, str. 631). Jeronima dakako, iz dobro poznatih razloga, moramo očekivati i u najužem izboru Marulićevih uzornih auktora, dok se spomen Ambrozija može tumačiti iznimnom retoričkom dotjeranošću njegovih tekstova.

⁷ Ovdje radije dajemo doslovan prijevod Marulićevih riječi *in syllogismis enthematisque argutie* (umjesto Glavičićeve verzije, koja glasi: “oštroumnost rasuđivanja i zaključivanja”), čuvajući tuđice *silogizam* i *entimem* stoga što mislimo da ih Marulić rabi kao termine, koji onda moraju ostati prepoznatljivi i u prijevodu. Što se tiče prijevodnog adekvata za *argutie*, kontekst o kojem ovdje govorimo, kao i drugi konteksti posvjedočeni u Glavičićevu *Marulićevu latinskom rječniku* (Književni krug Split, 1997, s. v.), navode na zaključak da je tu riječ Marulić rabio s negativnim konotacijama. Stoga je ovdje umjesto “oštroumnosti”, koja u hrvatskom ima pohvalan prizvuk, uporabljena “domišljatost”, koja zadržava nešto izvorne dvosmislenosti latinske riječi *argutiae*. Opravdanost ovakva razumijevanja teksta može se dodatno argumentirati načinom na koji se Marulić istim riječima služi u *Ev.* 3,3 (*Quid sit sapientia et ubi querenda*): *Falli, decipi, errare hominis est. In Deo ista non cadunt. Facessant igitur a nobis fallaciosę sophistarum argutie enthymemataque dialecticorum! Non terrenam scientiam sequimur, sed celestem.* (Glavičić ovdje prevodi: “prijevorne mudrolije sofista i doskočice dijalektičara”). Usp. M. M a r u l i ć, *Evangelistar I*, Književni krug Split, 1985, str. 626 (268).

⁸ Ta dva termina zaslužuju našu osobitu pozornost zbog toga što ćemo ih u Marulića naći na još jednom mjestu važnu za naša razmatranja: u 11. poglavlju 6. knjige *Evangelistara*, koje nosi naslov *De officio catholici prædicatoris: Ad hæc ne illi quidem recte, qui ecclesiastici doctoris officium professi, dimisso Euangelio questionibus nihil ad rem pertinentibus occupari solent, qui syllogismos enthymemataque proponendo philosophantur* (= skolastički propovjednici, op. B. L.) *uel poetarum figmenta decantant uel explicandis gentium historiis immorantur uel de celestium motu syderumque naturis disputant, non querentes, quod saluti conferat animarum, sed quod auditorum aures demulceat atque delectet* (= humanistički propovjednici, op. B. L.). Usp. M. M a r u l i ć, *Evangelistar II*, Književni krug Split, 1985, str. 609-610. Za važnost okoliša u kojem se govori upravo o propovijedanju usp. u nastavku ovoga teksta.

shvatiti poput uvećana ili umnožena silogizma.⁹ Znakovito je da se jedna od brojnih *artes praedicandi* iz toga razdoblja zove *De modo praedicandi et syllogizandi* (14-15. st.), a propovijedanje se u njoj definira kao *ars (...) faciendi sermones secundum artem (formam) syllogisticam*.¹⁰ Nadalje, silogizam i entimem čine (s indukcijom i primjerom) jedan od načina dilatacije što ih navode *Ars concionandi* iz 13. st. (pripisivana sv. Bonaventuri) i *Forma praedicandi* (1322) Roberta od Basevorna.¹¹

Pretjerano služenje silogizmima bijaše, čini se, omiljenom metom protivnika skolastike. Upravo Erazmo Rotterdamski u svojoj *Pohvali ludosti* duhovito i bespoštedno ironizira dijalektičare, govornike, skolastičke teologe i propovjednike svojega vremena, prigovarajući im, među inim, što se preko svake mjere i mimo ikakve svrhe služe zakučastim logičkim izvodima, od kojih osobito rado spominje silogizme.

O teozima upravo veli:

*Atque interim dum haec nugantur in scholis, existimant sese vniuersam ecclesiam, alioqui ruituram, non aliter syllogismorum fulcire tibicinibus quam Atlas coelum humeris sustinet apud Poetas.*¹²

O propovjednicima:

*Tum syllogismos, maiores, minores, conclusiones, corollaria, suppositiones frigidissimas, ac plusquam scholasticas nugas apud imperitum vulgus iactitant.*¹³

U glasovitom svojem *Priručniku kršćanskoga borca* Erazmo uspoređuje teologe svojega vremena sa "starima", pod kojima dakako misli na crkvene oce: stari nadmašuju današnje, kaže Erazmo, upravo snagom rječitosti i ljepotom govora:

*(...) non potest non frigere mysterium, quod non eloquentiae viribus ac dicendi lepore quodam conditur, qua in re praecelluerunt veteres, nos ne attingimus quidem.*¹⁴

⁹ Usp. o tome detaljnije u: B. L u č i n, "Generičke značajke *Propovijedi Marka Marulića o Kristovu posljednjem sudu*", *Colloquia Maruliana* III, Split 1994, str. 73-92, gdje se navodi i literatura o predmetu.

¹⁰ Usp. Harry C a p l a n, "Classical Rhetoric and Mediaeval Theory of Preaching", u: H. Caplan, *Of Eloquence. Studies in the Ancient and Mediaeval Rhetoric*, Ithaca and London 1970, str. 124.

¹¹ Usp. James J. M u r p h y, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley, Los Angeles, London 1974, str. 327, 350.

¹² Desiderii E r a s m i R o t e r o d a m i *Moriae encomion id est Stultitiae laus*, ed. Clarence H. Miller, u: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, IV-3, Amsterdam-Oxford 1979, str. 154. Prijevod: "A pored svega toga, dok takve besmislice iznose u školama, smatraju da upravo oni cjelokupnu Crkvu, koja bi se inače morala srušiti, podržavaju potpornjima svojih silogizama kao što Atlant kod pjesnikâ nosi nebo na ramenima."

¹³ *Ibid.*, str. 166. Prijevod: "A tada se pred neukim pukom razbacuju silogizmima, gornjim i donjim premisama, konkluzijama, korolarijima, najsuhoparnijim supozicijama i više nego skolastičkim tričarijama."

¹⁴ E r a s m u s v o n R o t t e r d a m: *Epistola ad Paulum Volzium – Brief an Paul Volz; Enchiridion militis Christiani – Handbüchlein eines Christlichen Streiters*. Uebersetzt,

Poželjna svojstva nabožne književnosti (uz, dakako, *pietas* na prvom mjestu) Marulić opisuje izrazima koji neodoljivo podsjećaju na antičku retoričku teoriju, pa onda i na najbolju humanističku tradiciju: *eruditio, eloquentia, uenustas, pristina pigmenta rhetoricique colores, delectatio*. Pri tome su *eruditio, eloquentia* i *delectatio* dobro poznati predstavnici antičkoga pojmovnika; *excultę orationis lepos* sintagma je kojoj ne nalazimo potvrde u Cicerona ni Kvintilijana (ni u tom ni u sličnim oblicima), no taj Marulićev izraz nosi nesumnjiv humanistički sadržaj;¹⁵ za *uenustas, pigmenta* i *colores* u retoričkom kontekstu u antici usp. npr.:

Rhet. ad Her. 4,16: [exornationes] quae si raras disponentur, distinctam sicuti coloribus (...) reddunt orationem;

Cic. De or. 3,200: venustatis non fuco illitus sed sanguine diffusus color;

Cic. Brut. 298: Intelliges nihil illius [sc. Catonis] liniamentis nisi eorum pigmentorum, quae inventa nondum erant, florem et colorem defuisse.

Marulić dakle, kao i Erazmo, smatra da se uzorni pisci svete književnosti mogu naći u patrističkom razdoblju; oni su uzorni ne samo u sadržajnom (doktrinalnom, moralnopoučnom), nego i u stilskom smislu. Takvo vrednovanje patristike — neka bude dopušteno ovdje ponoviti — tipično je humanističko.¹⁶ Naime, grčki i latinski ranokršćanski pisci humanistima su bili zanimljivi upravo stoga što su teološke teme izlagali školovanim jezikom antičke retorike te stoga što su nastojali emocionalno djelovati na svoje čitatelje, potaknuti ih na djelatne promjene u životnim načelima i u ponašanju. Takav pristup pisanju o vjeri — a ne apstraktno skolastičko razmatranje izloženo u strogu dijalektičkom okviru, jezikom punim neologizama — bio je humanistima blizak i poticajan. Stoga na području etike oni zabacuju aristotelovski i metafizički smjer visoke skolastike te se okreću praktičnoj moralci i retoričkoj učinkovitosti patristike.

Promotrena u ovakvu okolišu, Marulićeva poslanica Tomi Nigeru može se odčitati kao pravi manifest onoga što se u novijoj teoriji imenuje retoričkom teologijom (*theologia rhetorica*). Taj je termin u optjecaj uveo Charles Trinkaus, koji ga objašnjava na više mjesta u svojoj kapitalnoj studiji o humanističkoj misli,¹⁷ odakle ga preuzimamo držeći ga primjenjivim na našeg auktora.

Retorička teologija takav je pristup vjerskim razmatranjima, religioznoj pouci i poticanju na djelatnu primjenu kršćanskih načela, u kojemu se više vjeruje u snagu retorike nego u filozofiju i dijalektiku. Tako se novoaristotelovskoj teologiji skolastike i pokušajima stvaranja humanističke inačice novostoičke teologije

eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Werner Welzig, u: Erasmus von Rotterdam: *Ausgewählte Schriften*, Darmstadt 31995, str. 194. Prijevod: "(...) ne može nego ostati hladnim otajstvo koje se ne začini snagom rječitosti i nekom ljepotom govorenja, u čemu su se stari isticali, a mi im se i ne približavamo."

¹⁵ U netom citiranu ulomku Erazmo rabi sintagmu *dicendi lepos*.

¹⁶ Usp. o tome i: B. L u č i n, "Studia humanitatis u Marulićevoj knjižnici", *Colloquia Maruliana* VI, Split 1997, str. 169-203.

¹⁷ Ch. T r i n k a u s, n. dj. (u bilj. 6), os. str. 126-128, 141-142, 615-650.

pretpostavlja *philosophia moralis Christiana modo rhetorico*. Sami su humanisti u više navrata podastrli teoretske pretpostavke i obrazloženja takva pristupa.¹⁸ Pred zastupnike retoričke teologije u praksi se postavljaju razmjerno jednostavni zahtjevi: kad govore o božanskim stvarima, valja da iskazuju skromnost, a ne čvrstu uvjerenost; ustezanje, a ne odvažnost ili pouzdanje.¹⁹ Lorenzo Valla (1407-1457) u svojem spisu *De vero bono* (1431. i 1433) iziskuje od kršćanskoga govornika da posjeduje *divinorum scientiam, vitae integritatem, morum gravitatem*, te dakako da i sam vjeruje i da živi kršćanski život. Poglavitna mu je zadaća, kaže Valla, djelovati na slušatelja onkraj racionalnih granica logike i filozofije, ganuti ga (*movere*), više nego poučiti (*docere*).²⁰ Takvo mišljenje podupire i Aurelio Brandolini (1454-1497), koji najavljuje kako će se služiti retoričkom argumentacijom, a ne “dijalektičkim zamkama i tjesnacima, (...) kako to čine gotovo svi filozofi i teolozi našeg vremena”; tako čitatelja uvodi u svoj *Dialogus de humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine*, posvećen kralju Matiji Korvinu i kraljici Beatrici.²¹ Opširnije teorijske argumente nudi Brandolini u predgovoru svojem narativnom sažetku Staroga zavjeta, *Epithoma in sacram Ebreorum historiam*.²² Njegova je glavna teza: budući da se činjenice vjere (osobito paradoksi poput Bezgrešnoga začeca, Trojstva, transsupstancijacije) ne mogu dokazati logikom, treba se poslužiti upravo retoričkim uvjeravanjem (*persuasio*) kako bi se slušatelji naveli da vjeruju u njihovu istinitost.²³

Theologia rhetorica zatječe se u praksi u nekolikim humanističkim žanrovima: u dijalogu, svetačkom životopisu, pa i meditativnim djelima o religijskim temama;²⁴ no u najdoslovnijem i najizravnijem svojem značenju ona se očituje u humanističkoj propovijedi.²⁵ Ovdje se valja prisjetiti Marulićeve propovijedi *De*

¹⁸ Sama sintagma *theologia rhetorica*, upozoruje Trinka u s (n. dj., str. 127-128), ne nalazi se u spisima humanista, ali Nikola Kuzanski u sličnu smislu rabi izraz *theologia sermocinalis*.

¹⁹ Usp. Ch. Trinka u s, n. dj., str. 126-128.

²⁰ Usp. Ch. Trinka u s, n. dj., str. 141-142.

²¹ Usp. Ch. Trinka u s, n. dj. str. 299. Dijalog je objavljen u Baselu 1498, te pre-tiskivan u više navrata tijekom 16. st.

²² Djelo, koje je sačuvano samo u jednom cjelovitom i jednom krnjem rukopisu, donekle podsjeća na Marulićev sažetak *De Veteris Instrumenti uiris illustribus commentarium*. Predgovor je nedavno objavljen tiskom, usp.: Erika Rummel, “In Defense of ‘Theologizing Humanists’: Aurelio Brandolini’s ‘In sacram Ebreorum historiam... praefatio’”, *Humanistica Lovaniensia* 44 (1995), str. 90-106. Usp. i Ch. Trinka u s, n. dj., str. 601-613.

²³ Usp. A Brandolini, *In sacram Ebreorum historiam... praefatio*, c. 20 (E. Rummel, n. dj., str. 104), također: Ch. Trinka u s, n. dj., str. 611.

²⁴ Za ovaj posljednji žanr Trinka u s navodi djelo Maffea Vegia *De quattuor hominis novissimis: morte, iudicio, inferno et paradiso meditationes*, uz napomenu da je u svoje vrijeme bilo veoma popularno (nažalost, spominje samo jedno izdanje iz 16. st.: Pariz 1511). Maffeo Vegio zastupljen je u popisu Marulićeve knjižnice zasad neidentificiranim naslovom *Maphei Vegij Carmina et dialogi*.

²⁵ Usp. Ch. Trinka u s, n. dj., str. 647-648.

ultimo Christi iudicio, po općem sudu retorički najdotjeranijega njegova latinskoga teksta. No prije nego što uspostavimo vezu između poslanice Tomi Nigeru i propovijedi o posljednjem sudu, valja objasniti da nije posve neobično što je Marulić, iako laik, sastavljao propovijedi. Odnedavno je, zahvaljujući poglavito istraživanjima Paula Oskara Kristellera, poznato kako su propovijedi održavali i obrazovani laici.²⁶ Svećenički monopol bijaše im dopušteno narušavati u krugovima laičkih religijskih udruženja, poput onoga firentinskoga, kojemu je predsjedao Marsilio Ficino, a u koje su djelatno bili uključeni brojni humanisti. Po Trikausovu zapažanju, laičke su propovijedi popunjale neku vrstu praznine između odveć "tehničkih" svećeničkih propovijedi za obrazovanu publiku i onih jednostavnih, pučkih, namijenjenih najširem i posve neuku auditoriju.²⁷ Trinkaus daje primjere za praktičnu primjenu koncepta retoričke teologije upravo prikazujući nekoliko humanističkih propovjednih spisa o sakramentima, nastalih oko sredine 15. st. (Sicco Polenton: *De confessione Christiana*; Bartolomeo della Fonte: *Donatus seu de Poenitentia*;²⁸ Lorenzo Valla: *Sermo de mysterio Eucharistiae*; Cristoforo Landino: *Sermone fatto in commemoratione del corpo di Christo et recitato nella compagnia de' Magi*; Donato Acciaiuoli: *Oratione del Corpo di Christo [...] dal lui nella compagnia de Magi recitata die xii aprilis 1468.*) Ovdje nije moguće pobliže se osvrnuti na ta djela, no valja napomenuti da se i iz neizravne usporedbe s Marulićevom propovijedi razabire kako ih ova (doduše mlađa barem tridesetak, a vjerojatno i punih pedeset godina) nadmašuje znatno izraženijom uporabom retoričkih sredstava u svrhu uvjeravanja i djelovanja na osjećaje slušatelja, a i manjom prisutnošću utjecaja skolastičkih disputa.

Kao što smo pokazali na drugom mjestu,²⁹ u svojoj *Propovijedi o Kristovu posljednjem sudu*, nastaloj po svojoj prilici nedugo nakon poslanice Nigeru, tj. 1520. ili 1521, Marulić se s jedne strane znalački služi amplifikacijskim arsenalom srednjovjekovnog umijeća propovijedanja, i to tako da rabi upravo tipične postupke i gotovo iscrpljuje popis modusa što ih kodificira teorija. No ujedno s osobitom pomnjom oblikuje svoj tekst kao visoko retoriziranu tvorevinu, u kojoj se vrste stila i intenzitet *ornatusa* smjenjuju u ritmu prilagođenu mijenama sadržaja i

²⁶ P. O. K r i s t e l l e r: "Lay Religious Traditions and Florentine Platonism", u: *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Rome 1956, str. 99-122. Usp. i: Ch. T r i n k a u s, n. dj., str. 638 i 840.

²⁷ Ch. Trinkaus, n. dj., str. 615.

²⁸ Djelo je prvotno bilo namijenjeno ostrogonskom biskupu Ivanu Vitezu, no nakon njegove smrti pisac ga je posvetio Giulianu de' Medici (Ch. T r i n k a u s, n. dj., str. 627). B. della Fonte bio je poznat Maruliću: znamo da je na posljednjoj stranici svojega primjerka Tortellijeva djela *De orthographia dictionum e Graecis tractarum* prepisao jedno pismo u kojem *Bartolomeus Fontius* raspravlja o rimskim mjerama. Usp. Antonin Z a n i n o v i ć, "Marulićeve knjige u dominikanskoj knjižnici u Splitu", *Zbornik Marka Marulića 1450-1950* (ur. Josip Badalić i Nikola Majnarić), JAZU, Zagreb 1950, str. 299-310; B. Lučin, n. dj. (u bilj. 16), str. 177.

²⁹ Usp. B. L u č i n, *Generičke i stilske značajke Propovijedi Marka Marulića o Kristovu posljednjem sudu (magistarski rad)*, Zagreb 1998 (rukopis).

strukturnoj logici teksta, što sve ima zajednički cilj da se djeluje na slušateljeve osjećaje, da ga se ne samo pouči, nego ujedno i gane, kako bi vjersku pouku doživio i srcem, te kako bi je primijenio u praksi vlastitoga života.

Marulićevo pismo Tomi Nigeru nedvosmislen je izraz auktorovih eminentno humanističkih nazora glede odnosa retorike i nabožne književnosti; u njemu se sažeto ali jasno iskazuju načela što ih podrazumijeva *theologia rhetorica*. Da ta načela Marulić nije iznio tek prigodno, kao usputnu estetičku opservaciju, nego da je bio uvjeren u važnost retoričke sastavnice književnosti — o tome svjedoči njegova latinska propovijed, koja je izvrstan primjer retoričke teologije na djelu.